

Др ДРАГАН СУБОТИЋ

ПОЛИТИЧКИ ПОГЛЕДИ ЈАШЕ ПРОДАНОВИЋА

I

Др ДРАГАН СУБОТИЋ
УУ 11000 Београд
Суворовска 28

UDK 323 (091)
(497.11) „19-20“

Јаша Продановић¹ припада оној плејади српских и југословенских интелектуалаца која се, крајем XIX и почетком XX века, формирала под утицајем либертетских европских традиција XIX века, доживела оба велика светска рата и послератну болшевизацију Југославије. Рођен у Чачку 23. априла 1867. године, Продановић гимназију учи у родном граду и Београду, а на природноматематичком одсеку Велике школе у Београду дипломира 1890. године. Још као ученик гимназије, „млади Продановић са огромним интересовањем чита списе наших првих социјалиста, Живојина Жујовића, Драгише Станојевића и Светозара Марковића, одушевљава се њиховим напредним идејама и слободоумним схватањима, ступа у социјалистички покрет.“² Као већ социјалистички оформљен интелектуалац, укључује се у рад студентског друштва „Побратимство“, а 1888. године

учествује у раду одбора који је покренуо издавање целокупних дела Светозара Марковића.³

Године 1890. постао је главни уредник омладинског гласила „Напредна мисао“, односно „Српска мисао“, а од 1902. главни је уредник листа „Одјек“, с прекидом од 1903. до 1905. када је, са Светиславом Симићем, уређивао „Самоуправу“. Од 1890. године радио је као суплент, затим гимназијски професор у Врању, Пироту, Чачку, Зајечару и Београду. Као новинар и књижевни критичар (прву озбиљнију књижевну расправу штампао је о Јовану Илићу 1901. године у „Српском књижевном гласнику“) у политички живот Србије ступио је почетком деведесетих година XIX века, као оштар критичар обреновићевског режима, бирократије и владарске самовоље која је карактерисала политички живот ондашње Србије. Божидар Кнежевић, његов савременик и пријатељ, истиче:

„1891. године, Продановић пред изборс, које је заказала влада Владана Борђевића, добио од директора чачанске гимназије акт на потпис у коме се наређивало наставницима да гласају за владиног кандидата. Продановић је на акту написао да се неће повиновати наредби, јер је противна уставу, и када је гласао за листу опозиције, био је отпуштен денешом Министарства. Враћен, затим, у службу, он идуће године, када је поводом ивандањског атентата настало гоњење слободоумних људи по земљи, опет буде за неко време отпуштен, па поново враћен у службу, да 1902. године сам да оставку“.⁴

Јаша Продановић је такав био и као публициста у часопису „Одјек“, у коме је својим бриским чланцима и политичким есејима критиковао нагла и брза смењивања владе, политичку нестабилност у земљи, корупцију, моралну беду и пропадање обреновићевског режима, који се базирао на послушности поданика и политикантским играма онда водећих политичких личности Србије. Шта се збивало на двору, писао је један савременик:

„Оваква иступања изазвала су право запрепаштење, а потом и страх. Питали су се куда то може одвести. Што је најинтересантније, не уздајући се довољно у плаћена пера, и сам Александар се латио писања да анонимно, преко Малих новина Пере Тодоровића одговори писцу тих чланака знајући, да је то Јаша М. Продановић. Продановић му наравно није остао дужан. Одговарао је како је само он знао и умео, наговештавајући, узгред, да му је писац познат. Све ово доводило је дворску камарилу до беса, па је пожурила да нађе најамника. Нашла га је, и он је требало да овог неустрашивог борца заувек ућутка. Међутим, 29. мај је дошао пре него што су они могли да остваре своју паклену намеру. Јашин удео у психолошкој припреми 29. маја од историјског је значаја“.⁵

Прицавши у млађим годинама Радикалској странци, након њеног фузионисања са Напредњачком странком, Продановић и неколицина истакнутијих чланова и јавних радника (на пример Скер-

лић од 1905) 1901. године формирају Самосталну радикалну странку. Продановић је био најпознатији идеолог и говорник ове странке у Народној скупштини, а на страницама партијског листа „Одјек“ бритки критичар неправедних односа у друштву.

Таква уверења није напуштао ни када је, од 1904. до 1920. године стално, биран за народног посланика, а ни од 1909. до 1911. године када је био министар привреде у влади Стојана Новаковића. Као министар, успео је да Народна скупштина усвоји „Закон о радњама“, 1910. године, за шта су се српски социјалдемократи борили још од седамдесетих година XIX века. Поједини историчари, његови савременици, па и политички опоненти, различито оцењују политички развој Јаше Продановића. Углавном се слажу у оцени Алексе Томића:

„Јаша Продановић и министријализам биле су две неспојиве ствари. Он се министарске дужности примао само онда када је морао и када су то интереси народа и државе захтевали. Први пут је био министар 1910. године у кабинету најшире грађанске коалиције под председништвом Стојана Новаковића у коме је био ресорни министар и сам Никола Пашић. То је било после анексије Босне и Херцеговине и непосредно пред Балкански рат. Важно је истаћи да је и у оваквој ситуацији, када су се пред владу постављали проблеми народне одбране, Продановић успео да користи свој министарски положај и да кроз Скупштину спроведе познати Закон о радњама — први Закон код нас којим се приступа обезбеђењу рада и радника — који је за оно време спадао међу напредне законе у Европи“.

II

Политичке погледе Јаше Продановића можемо временски поделити у три периода: доба младалачке занесености социјалистичким, касније ранорадикалским идејама и покретом, политичкој делатности у међуратној Југославији у Југословенској републиканској демократској странци, односно у блоку левих снага, као и у послератном периоду, када се ангажује у раду Јединственог народног фронта и државничких послова (до смрти, 1. маја 1948. био је потпредседник владе ФНРЈ).

Стога, овај био-библиографски преглед политичких идеја Јаше Продановића, поред указивања на његову публицистичку делатност, као и истицање његовог рационализма (који се, бар што се тиче књижевности, огледа у невероватној вери у социјални значај и естетску функцију уметности, а против идеалистичке естетике и романтизма века у коме је живео), има циљ да укаже на политичку сферу његовог живота и дела. Исто тако, неопходно је учинити значајан покушај у сагледавању основних контура политичке филозо-

фије Јаше Продановића да би се схватиле политичке, социјалне и културне прилике доба у коме је живео, као и његово политичко ангажовање у послератној социјалистичкој Југославији, нарочито у Народном фронту, где су његови републиканци деловали као равноправна, али и опозициона странка.

До сада је у социјалној и културној историји Србије и Југославије, недовољно истражена и публицистичка делатност Јаше Продановића, који је за живота написао неколико хиљада чланака и других прилога у „Народној мисли“, „Одјеку“, „Самоуправи“, „Српском књижевном гласнику“, »La patria Serbe«, „Дневном листу“, у локалним часописима и листовима („Чачански глас“, шабачка „Борба“, загребачка „Слободна трибина“, „Врањски гласник“). Сарађивао је у Станојевићевој „Народној енциклопедији“, а био је и члан Српске академије наука и уметности.⁶

Ограничивши се на политичке погледе и идеје Јаше Продановића као политичког радника, али и теоретичара и историчара, треба напоменути на један његов чланак из јуна 1906, када, указујући на незаконите изборе у Народној скупштини, изјављује да се они могу поделити углавном на две врсте — „с једне стране је притисак на владине противнике и претње, а с друге стране поклони и обећања. Претње вршене над противницима састоје се у овоме: с једне стране звати су председници општина и говорено је ако не дају њихове општине толико и толико куглица, онда ће зло проћи, а с друге стране јачи и чвршћи људи узимати су на одговор, ухапшени, гоњени па и тучени, као што је то онај друг Милован Лазаревић доказао“. И овом приликом Продановић није пропустио да покаже да је и Светозар Марковић указивао да „има свесних и несвесних грађана и да је права дужност демократа да просвећују народ, не ласкајући његовим страстима“.⁷ Схватајући тако демократску политичку културу у српском грађанском друштву почетком XX века, Продановић се надовезао на своје идеје изнете у листу „Српска мисао из јануара 1890. године залажући се да „у време личних напада и ситничарских полемисања уведемо у живот принцип поштовања свачијих истинских убеђења и заслуга; да се упуштамо у оцену практичног рада наших политичких фактора, али да у исто време изложимо оцени теориске програме и политичка начела њихова“. То је и логично с обзиром да је овај лист био критички настројен према људима и догађајима у Србији, у којој су на власти били обреновићевци, а политички живот се сводио на међусобно смењивање

вање на политичкој позорници радикала и напредњака — све под плаштом народне слободе и демократије.

Продановић се увек сврставао у групу демократских снага, о чему сведочи и чињеница да је 1894. године, био један од оснивача листа „Дело“, на чијим страницама се борио против конзервативних погледа у књижевности.

Политичке погледе Продановића најбоље је сагледати кроз призму његових политичко-историографских радова, публицистичких чланака и иступања на политичким скуповима. У студији „Уставни развитак и уставне борбе у Србији“ из 1936. године оцртавају се битни елементи политичке филозофије темељене на апострофирању народног суверенитета, слободе, правде и једнакости још од доба француске буржоаске револуције. О томе сведочи и Продановићева тврдња:

„Читав један век трајала је у Србији борба између владалаца и народа. Владаноци су желели за себе пуну власт и самтрали су да народ за поданике а себе за његова господара. Представници народа тежили су ограничењу аутократских прохтева владалачких и прокламовали су да је народ извор сваке власти. За трајања ове борбе вршени су државни удари; гажени, обустављани и укидани уставни закони; јављале се буне и завере; завођени преки судови; проглашавана ванредна стања; забрањиване политичке странке; угушивана штампа; растериване Народне скупштине; онемогућавани зборови и договори; спровођени крвави и насилни избори“.⁸

„Србија није имала поступну еволуцију у уставном развоју, него само нагла подизања и рушења. Устави су били као куће у песку; обарао их је први јачи политички ветар. Снага многих генерација трошила се и распала у борби за основна уставна права и слободе без којих се није могао ни остварити национални идеал српског народа ни постићи поуздан културни и привредни напредак“.

Демократија је за Продановића била темељна вредност сваког појединца, али и друштва, за коју се треба свим силама борити. Она се може једино остварити у парламентарној федеративној републици, у којој се обезбеђује остваривање права референдума и народне законодавне иницијативе. Овим уставно-правним механизмима — Продановић је у то чврсто веровао — могуће је остварити одговорну владу, посебно у парламентарним системима западног типа, где је, поред поделе власти, нужно досећи и контролу власти путем демократских институција система. На то указује и његова критика диктаторских режима у предратном периоду у појединим европским државама (на пример, у Шпанији и Италији), о чему је писао 1923. године у часопису „Буктиња“ на тему: „Права демократија“:

„Свака диктатура, ма из којих класа и слојева поникла, постаје брзо неправична, пренагљена, сурова и пустошна. Она води народ у опасне авантуре, спољашње и унутрашње, и често изазива катастрофалне ратове са су-

седима или крваве грађанске борбе. Ако се и прође без тога, диктатура ничим неуздржана, разбеснела, одржавача бајонетима, руководица несвесним тајним махинацијама, постаје зло под којим се гуши један народ."

Негирајући француски политички систем као нестабилан, јер је „било времена кад су у Француској владе трајале просечно по два до три месеца“, као и амерички председнички систем, темељен на „једној погрешној теорији о потпуној подели власти (Монтескијевој)“, Продановић истиче пример Швајцарске федеративне републике и њој својствени федерализам.

Сличне идеје срећемо и у напису „Републикански покрет и српско-хрватско питање“, објављен у „Српском књижевном гласнику“ 1922. На питање како уредити међусобне односе Срба и Хрвата, Продановић сматра да у „мучној, готово очајној“ ситуацији има само један правилан излаз из ње:

„Стварати искрени споразум између Срба и Хрвата, са Словенцима, такву државну организацију која ће најбоље одгоаврати интересима целог народа. То је организација федеративна република као у Швајцарској и Северној Америци. Она чини и покрајине јаким и државу снажном. Она најбоље одговара и историјској прошлости, и тежњама садашњости, и интересима најширих маса. Она онемогућава сваку хегемонију и спасава државу од бирократске парализе и административне апархије у коју [ју] је бацио централизам“.

Континуитет федералистичких идеја уочава се и у брошури „Споразум са Хрватима“ из фебруара 1940. године, где је један од потписника и Јаша Продановић. Износили низ примедби у вези неких идеја (далеко су од демократије начин избора Сената и привредни односи), Продановић износи и неке позитивне моменте:

„Добра је страна садашњег споразума што се њиме прави један, и ако неодређен и непотпун покушај за федеративно уређење Југославије. За двадесет година од формалног уједињења наше земље ми смо стално и постојано бранили федеративни систем и тражили да се он увде у Југославији. Давали смо исцрпне и неопитне разлоге да је он не само користан, него и неизбежан. Све остале српске и српско-хрватске странке биле су за централизам. Проглашавале су федеративно уређење за разбијање државне заједнице, а нас федералисте обележавали као сепаратисте“.

Наглашавајући да се у Хрватској „јављају извесне појаве које могу забринути и нас Србе и све искрене приврженике југословенства“, што је резултат дугогодишње политике „страха од српске хегемоније“, уз бојазан од политичког поробљавања и „притисак вршен над представницима хрватског народа“, Продановић закључује:

„Дуго спречавана, прогоњена и анатемисана идеја федерације, сад кад је остварена за Хрватску, изазвала је извесне испале, прекорачивања права, употребу грубе силе. Те несвесне последице дугог триљења намерно подстичу

клерикални и франковачки утицаји. Али ако и са српске и са хрватске стране буде родољубља, трпељивости и такта, и ако у свој земљи буде завладала социјална и политичка демократија; ако се федеративно уређење спроведе у целој држави, ако се буду поштовали Устав и закони које буду изгласале слободно изабране Народне скупштине, све ће ове немиле појаве ишчезнути. Да се пре двадесет година држава организовала у овом смислу, она би се већ одавно мирно и спокојно развијала.“

Федералистичке идеје у политичким погледима Јаше Продановића ваља тражити у социјалистичком наслеђу српских социјалиста, пре свега у идеји Балканске федерације Светозара Марковића, у федералистичким идејама српских социјалдемократа (Туцовића и Душана Поповића), као и у федеративно-републиканским опредељењима. Наиме, Продановић је оснивач Југословенске републиканске странке, заједно са Јованом Жујовићем и Љубом Стојановићем. Била је то група старих србијанских либералних интелектуалаца, без неког значајнијег утицаја на политичка збивања у земљи, која се залагала за председнички систем, ширећи низ либералних идеја: равноправност полова, једнодомни систем, независно судство, бесплатно школство и здравство, као и заштитно радничко законодавство. Од првобитне идеје интегралног југословенства, заговаране на Оснивачком конгресу у јануару 1921. године, на Другом конгресу (јануар 1924) административна децентрализација државе замењена је прихватањем федеративног уређења.

III

Републиканске идеје, слично социјалистичким, негирале су монархију као могући облик владавине и темељиле се на идеји парламентарне републике са референдумом и са децентрализацијом. О томе је Јаша Продановић, иначе посланик у Уставотворној скупштини, у априлу 1921. године изјавио: „Ми хоћемо републику која ће се држати вољом народа, јер се монархија држи силом бајонета. Ми хоћемо републику у којој је народ господар своје судбе, а не монархију у којој је он само поданик једне привилеговане мањине.“ Слично томе, у оквиру републиканских идеја, била су присутна и мишљења о Македонцима и Муслиманима као посебној нацији; признавана је национална индивидуалност Србима, Хрватима и Словенцима, чиме је Југославија поимана и као националитетна држава, у којој је могућ споразум ових нациоетничких колективитета. Продановић је један од аутора Пројекта устава републиканаца из 1921. године, у коме се начело федерализма још није назирао, пошто је др-

жава била подељена на области које је чинило до милион грађана. Ово компромисно решење особене децентрализације, која је била на пола пута између централизма и федерализма, Продановић исправља у новом предлогу — 1922. године. У том предлогу државу сачињавају крајеви „који су живели својим засебним животом, стекли [су] друге навике и обичаје“, између којих постоји „узајамно ограничавање и равнотежа“. Продановић је посебно инсистирао на разграничењу надлежности између федерације и федералних јединица. У крајевима где живе измешане нације споразум би се постигао плебисцитом, с тим што би све три историјске покрајине (мисли се на националне територије Срба, Хрвата и Словенаца) биле у државно-правним и политичким општејугословенским оквирима.

У предратној Југославије Југословенску републиканску странку чинили су угледни интелектуалци и јавни радници, (Љуба Стојановић, Јован Жујовић, Бранислав Петронијевић, Михаило Илић, Милан Богдановић, Станислав Винавер. Најпознатији међу њима био је Јаша Продановић, чије су демократско-републиканске и федералистичке идеје антитезе монархистима и десним грађанским странкама.

Ове идеје осликавају се и у неколико писама, које је Главни одбор Југословенске републиканско-демократске странке упутио крајем тридесетих година ондашњој јавности Краљевине Југославије, Њима се најбоље објашњава чињеница да Јаша Продановић, као и лидери неких других грађанских опозиционих странака (на пример социјалисти Живка Топаловића) нису у потпуности прихватили народнофронтовску оријентацију КПЈ, која је од Седмог конгреса Коминтерне остављала могућност сарадње са социјалдемократским и грађанским странкама, искључиво због страха од нарастања фашизма у Немачкој. Исто тако, у једном од писама, нарочито оном из прве половине 1935. године, (које је потписао Јаша Продановић), политички живот Југославије је подељен на период од 1918. до 6. јануара 1929, односно од завођења диктатуре, за коју је речено да је потпуно умртвила политички живот у земљи:

„Општине су изгубиле своје изборне управе; никакви поступци јавне власти нису се смели критиковати; морала се трпети свака незаконитост. Режим се потпуно изједначио са државом. Сва зла из предходног режима разбуктала су се, распламтела, преплавилa земљу. На површину је испливало политички талог. Настала је владавина партијских слабића и политичке осредњости.“¹²

Продановићева опседнутост политичким приликама у Краљевини Југославији између два рата, поред критике недемократске по-

литичке културе, обухвата и прецизне оцене политичког живота: „Први од та два периода може се назвати доба лажног парламентаризма, а други, доба диктатуре...“ Овакве оцене, изнесене у Другом партијском писму 1936. године, и изводи из критике Југословенске радикалне заједнице (иначе образоване 1935) разоткривају привидни парламентаризам којим се прикривала намесничка влада кнеза Павла Карађорђевића постепено окрећући земљу према фашистичкој Немачкој. Као основне елементе политичке нестабилности у земљи означио је: материјалну беду у народу, душевно клонуће велике масе народа, нагриженост политичара и безначаљност њихову, као и корупцију која је постепено обухватала све нивое и сегменте грађанског буржоаског друштва. Указујући на социјалну патологију грађанског друштва, Продановић упозорава Србе и Хрвате:

„Једно морају знати Срби и Хрвати: Хрватско питање не могу и неће решити оне политичке групе и људи — Срби и Хрвати — којима је уско племенско осећање помрачило свест и помутило погледе на стварне потребе и интересе државне и народне. Економска стварност данашњице тражи од сваког савесног грађанина једно напредно социјално схватање државне организације које ни у колико не искључује правилан развој разумног националног осећања...“¹⁵

Уочи избора у децембру 1938. (када је Стојадиновићева ЈРЗ изгубила) Јаша Продановић потписује тзв. „Треће писмо из 1938. године“, у коме спрегу Удружене опозиције и Југословенске националне странке (као рецидива шестојануарске диктатуре — Југословенску радикално-сељачку демократију) означава ставом:

[На] „изборе излазе три десничарске групе. Левничарске изборне групе не постоје... Ми ићемо тим путем. Нећемо да помажемо никакву десничарску струју. Нећемо давати глас за оне који су газили и укидали уставе и законе, а садашњим радом показују да се нису покајали за политичке грехе из прошлости. Зато препоручујемо свима својим пријатељима и свим убећеним демократима да се уздрже од гласања. То захтевају политичка начела и демократски морал“.¹⁶

Критикујући споразум Цветковић—Мачек од 26. августа 1939. Продановић наглашава значај федерације и демократије,¹⁵ што има корене у његовом поимању демократије, до чега је дошао упоредним студијама о историјској улози и значају јакобинаца у Француској буржоаској револуцији и болшевика у Русији. Писао је:

„Треба добро познавати све страхоте и ругобе француског апсолутизма и руског царизма, па да се добро разумеју јакобинизам и болшевизам. Факта су многобројна и страшна, и сваки честит човек мора се чудити бескрајној трпељивости народа и опростити многе свирепости револуционара“.¹⁶

Ипак, у студији о француској буржоаској револуцији („Француска 1789“), и поред истицања значаја револуције која је срушила „деспотизам и уништила феудализам у Француској“, помало скептично, имајући у виду Европу тридесетих година XX века у којој „већина држава живи под диктаторским режимима“, питао се:

„Да ли ће се ово стање изменити после каквог новог светског рата, или ће унутрашњи потреси довести до промене или ће се у појединим државама мирном еволуцијом доћи до народних слобода и социјалне једнакости — то је питање данас тешко и загонетно и за најумније социологе и историчаре.“¹⁷

Као један од некомпромитованих грађанских политичара, који у току другог светског рата није подржавао окупатора, нити се укључивао у колаборацију са њим, Продановић је, следећи линију Јединственог народноослободилачког фронта, на предлог АВНОЈ-а, 7. марта 1945. изабран у Привремену владу ДФЈ, где је постављен за министра Србије. У овој влади (Тито — Шубашић), било је и представника и других грађанских странака и група, као на пример из Самосталне демократске странке, или, пак, Хрватске сељачке странке и Хришћанских социјалиста, који су укључени у народнофронтотовске организације (на пример Е. Коцбек у Ослободителну фронту Словеније).¹⁸ Републиканска странка у предратној Југославији није имала неки значајнији утицај (на скупштинским изборима 1920. године освојила је 1,1 одсто гласова и, на основу тога, чак три посланичка мандата — што је велики успех с обзиром да је 1923. добила 0,9, а 1925. и 1927. једва 0,2 посто гласова), мада је утицај Јаше Продановића био очигледан у политичком животу. То се осетило и у послератном периоду, посебно када је реч о престављености, односно броју посланика у Привременој Скупштини, у којој је Републиканска странка имала чак 11 својих људи! Различита су објашњења за то. Једно је карактеристично:

„Захваљујући знатном степењу сагласности програма појединих малих предратних странака (Републиканске) и Комунистичке партије, као и доследној критици грађанских странака у међуратном периоду (леви земљорадници Драгољуба Јовановића), неке од ових малих странака су добиле у послератном периоду у важности и рангу и поред тога што овај није био у складу са њиховим предратним значајем“.¹⁹

И због тога је важно сагледавање улоге Јаше Продановића у страначком плурализму међуратне Југославије, посебно у првим годинама послератне Југославије, када се политички систем трансформисао од страначког плурализма у страначки монизам, захва-

љујући двама полугама: бољшевизму Комунистичке партије Југославије и политици Народног фронта.²⁰

Група интелектуалаца окупљена око Југословенске републиканске странке у првим послератним годинама, а касније, уочи другог светског рата око издавачке задруге „Политика и друштво“, наставак је либерално-демократске традиције још из времена српског грађанског друштва, за коју неки аутори, као на пример М. Јанићијевић, сматрају да су републиканске идеје, попут многих других, „увезене“ из западне Европе, а прве присталице добиле су у кругу једне групе српских интелектуалаца још у годинама пред први светски рат. У току рата републиканци су нешто присталица добили у редовима студентске омладине, нарочито оне која се школовала у Француској. „После Уједињења водећи штаб странке чинило је неколико старијих политичара, неспремних да се суоче са захтевима новог времена. Мислили су да је довољно „терати опозицију режиму“, као што су то чинили у краљевини Србији, док су за страначке противнике имали једино старорадикалце“.²¹

Поред Јаше Продановића, теоријску разраду програма странке сачинио је др Михаило Илић, доцент Правног факултета у Београду. Он је образложио идеје о реформи друштва укидањем најамништва, радничким законодавством и економским федерализмом, који не искључује државну интервенцију. Уобличио је основне теоријско-политичке парадигме републиканског покрета између два рата 1922. године у брошури „Економско-социјални програм ЈРС“, у коме је писао: „На место експлоатације дошла би кооперација; на место егоизма дошао би солидаризам; на место најамништва, задругарство у свим својим облицима.“

Из разноразних разлога (веома хетерогена структура чланства, мали домет идеја коорпоративизма и солидаризма, јачина других странака), идеје републиканаца нису имале значајнијег утицаја у међуратној Југославији. Далеко је важније: „Српски републиканизам је брзо и готово неприметно нестао са политичке позорнице српског народа крајем 20-тих година. Али већина његових присталица остала је на грађанској политичкој левици, настојећи да своја схватања усклади са представницима других опозиционих група и странака, што се одразило на издавачки, па и политички рад задруге „Политика и друштво“, посебно на др М. Илића који у послератном периоду подржава и учествује у раду Народног фронта.“^{21а}

IV

Републиканци Јаше Продановића приступили су коалицији Народног фронта 1945. године уверени да није реч о монолитној институцији, него споразуму група и странака. Задржавши привидну и наводно ничим ограничену политичку самосталност у Народном фронту, Јаша Продановић је у „изјави за инострану штампу“, 27. новембра 1945. у „Републици“, изрекао тврдњу да је „републиканска странка једина међу свим странкама остала верна начелу федералистичког уређења Југославије.“ Али: „Она је, такође, као и комунистичка партија, била од свога постанка републиканска и није правила никакве споразуме ни са једном монархистичком странком“. Ипак, устврдио је да републиканцима „није пружена могућност да прошире базу своје акције“, пошто је странка сведена само на србијанску (у територијалном значењу), док су се комунистичка пропаганда и организациона структура простирале на територији читаве Југославије. Као опозиција у Народном фронту, републиканци су често иступали са конкретизованим идејама. О томе сведоче и написи Јаше Продановића у „Републици“, у виду јетких коментара о савременим збивањима, али и људима и политичким покретима који су га окруживали. У првом броју обновљене „Републике“, 6. новембра 1945. године у напису: „На великој прекретници“, писао је:

„Само комунисти и ми остали смо њени отворени и непомирљиви противници и одани браниоци републиканског уређења наше државе... У другој нашој главној идеји, федерацији остали смо верни до краја. Друге странке или су је одбациле, или су је се одрекле. Она је данас остварена и нема силе која ће је разбити или уништити у корист централизма. Оно што је раније био сан мањег броја политичких бораца данас је чврста, поуздана, благотворна творевина свега народа. Остварује се и треће битно начело нашег социјалног програма: ограничавање приватне својине и национализација главних извора народног богатства“.

И поред ових тврдњи, Продановић је истицао у „Републици“ у напису: „Између чекића и наковања“, од 18. децембра 1945. године (чланак је написан знатно раније, новембра 1945. године, у време предизборне кампање, када се Продановић налазио на другој земаљској кандидатској листи за Скупштину народа Уставотворне Скупштине — носилац прве листе у Србији био је Синиша Станковић), да се у предизборној кампањи не поштује договор у Народном фронту о самосталности коалиционих странака, илуструјући то речима:

„Питамо се шта је потребно извесним припадницима Народног фронта да кажу републиканцима: „Ви вучете нашу саку уз брдо. А кад је извучете нећете добити ни кап воде!“ Је ли то достојно једне сјајне и борбене вој-

ске да се придружи гомили која у неким приликама није дала нашим пријатељима да дођу до речи? Да ли је у складу са демократским схватањима о слободи јавне речи, о слободи збора и договора, најзад са партијском коректношћу и савезничком толеранцијом, кад се на зборовима виче: „Доле републиканци! И каква је то заједница, у којој припадници једне странке прете следбеницима савезничке странке да ће их разјурити с краја на крај земље! А на жалост, падало је и тежих претњи!“.

Очигледно је да Продановић као стари демократа и републиканац, није могао да схвати бољшевичко-коминтерновске односе у међустраничкој борби дојучерашњих равноправних савезника, носталгично се сећајући:

„У прошлости ми смо били гоњени као браниоци комуниста и на зборовима, и у штампи, и у Скупштини, и на суду. Не тражим никакву захвалност, јер смо вршили своју дужност. Али нека нас не бије снег и лед, одакле смо се надали благом, топлим поветарцу“.

У сукобу демократско-републиканске и бољшевициране политичке свести, Продановићеве апели за равноправан, демократски и толерантан однос комунистичке партије према републиканцима у Народном фронту, показују се као најбоља слика нарастања монопартијског бољшевицираног система и механизма освајања политичке власти (класна борба + диктатура пролетаријата), где нема места за вишепартизам и плурализам идеја:

„Пажња коју нам указују савезници на врховима државе не сме и не треба да буде пропраћена увредама и претњама које нам упућују њихови орагни у унутрашњости Србије. Не можемо мирно подносити да будемо између чекића и наковања и да нас нападају и монархисти, и они који су заједно с нама прогласили Републику“.

Ово подсећање комуниста од стране републиканаца, односи се, највећим делом, на Изјаву Републиканске странке од 2. јануара 1921. године, којом се осуђује увођење „Обзнане“. У име слободе и права народа, републиканци су изјавили да се не слажу са идеологијом комунистичке странке и противе се свакој диктатури било појединца било класа. И баш зато: „она сматра за своју дужност да овако јавно пред народом устане против диктатуре коју не уводи комунистичка странка него баш сама влада.“²² Демократска начела Републиканске странке, посебно Јаше Продановића, произашла су из његових уверења да „Народ, прави народ приказује се у организованим државама и народним пословима.“ „Он бира претставнике свих власти. То је права демократија“,²³ односно: „Ја стојим на принципијелном гледишту да један режим треба да има такве принципе да је њему свеједно био на власти или ван власти...“²⁴ Исто тако, увиђајући вредност легалних институција система и изводећи

њихов легитимитет из представничке парламентарне (вишестраначке) конституције, Продановић је сматрао да без владавине права (у ширем, англосаксонском значењу правне државе) и независног судства не може бити говора о слободи појединаца-грађанина, али и етничких и класних колективитета. Зато је писао да када се судије бирају одоздо-од народа, треба им обезбедити слободу суђења:

„На њих се не сме вршити притисак одоздо. Улица не сме бити изнад суда. Неодговорним групама из народне масе не треба допустити да усклицима и узвицима насрћу на судијску свест. Кад народ бира судије, претпоставља да ће изабрати најспособније, најправичније, најчеститије, најспособније, најсвесније. А кад их једном изабре, нек их остави да на миру, савесно и пажљиво проуче чињенице, саслушају оптужбе и њихове браниоце и сведоке за и против. А судије ослобођене утицаја неодговорне масе треба да на прагу судске собе оставе сваку личну и партијску мржњу и постану само и једно непристрасни представници правде и закона. Ако и погреше, нека то не буде из зле воље, због неоправданог предубеђења или под притиском неодговорне масе. Ту су виши судови, па и највиши суд, који ће исправљати погрешке“.²⁵

Приликом доношења новог Устава била су приметна настојања Јаше Продановића да се осигура поштовање људских права и слобода, као предуслова демократске федеративне конституције друштва. Посебно је критиковао члан 27. Нацрта Устава који се односи на слободу штампе, говора, удруживања, зборовна, јавних скупова и манифестација, предлажући амандмане на ове уставне одредбе:

„Не може се установити кауција за издавање новина, часописа, и других штампаних ствари а ни цензура. За политичка удружења не мора се тражити одобрење власти. Зборови у затвореном простору могу се држати без присуства власти“.²⁶

Класну суштину власти која је једнака за сва друштвена уређења, Продановић изводи из критике плутократије коју означава као „најопаснијег непријатеља благостања народних маса“, помало романтично сматрајући да у социјалистичком друштву које настаје на развалинама и негацији грађанског друштва пентократија, „преживљује своје последње дане“. „Неће више бити у нашој земљи ни богаташа огрезлих у огромном богатству, ни сиромаша придављених тешком немаштином“.²⁷ У том смислу, он указује на поливалентност власти, која се пружа од демократије до деспотије и самовоље појединаца и друштвених група. Зато у чланку „Независност суђења“, у јануару 1947. године, упозорава:

„И у нас и у других народа, мешају се два појма слична по изговору, а различита по смислу: демократија и демагогија. Први је најбољи облик владавине, а други опасна политичка игра. Дати народу право да по одређеним законима и уставним одредбама бира и смењује све власти — то је најбоље друштвено-политичко начело“.

За разлику од Кардеља, који је устав сматрао за инструмент текуће политике, у добром бољшевичком маниру да је и демократија средство а не коначни циљ у освајању политичке власти, Продановић истиче да се Устав „гради ради тога да се спречи насиље појединих власти“.

„Ако је једна власт добра и ако има добар устав, па дође друга власт, други режим који не ваља, онда он врши незаконитост, врши насиље и осрамотиће се пред целом Европом и целим светом. Није свеједно имати добар или рђав устав. Кад имате добар устав онда су они који га руже противници државе. Ако нема таквог устава, онда рђаве владе могу да раде шта хоће. Боље је да постоји добра брана и да онај ко хоће нешто лоше да уради о њу спотакне.“²⁸

У подужем напису у „Републици“, од 29. јануара 1946. под насловом „О Уставу-Говор грађанина Јаше Продановића у име Републиканске странке, изјавио је да су се он и његови другови 25 година борили у предратној Југославији за републику. Доследан републиканском опредељењу, као двадесетак година раније, писао је да: „Данас постоје четири врсте република: парламентарна република у Француској, претседничка република, Швајцарска република и Совјетска република“. Признајући да је ранијих година био опседнут Швајцарском републиком (као сваки добар федералиста) писао је:

„Сада пристајем и на једну другу, јер једна и друга обезбеђују народу да контролише своју највишу власт, те да не може нико угњетавати народ својом диктатуром. У нашој странци говорило се о томе да је боље да власт припада дванаесторици или више људи него да власт буде у једним рукама. Зато ми републиканци можемо мирне савести да примимо овакав систем какав је предвиђен у овом уставу“.

А устав је у многим решењима био копија стаљинистичког устава из 1936. године, у коме се чак предвиђало и право на штрајк и политичко организовање грађана, уз до тада невиђену слободу штампе, говора и окупљања, а у ствари идеологизацијом устава промовисани су репресија и тоталитаризам под плаштом социјалистичке демократије и власти радничке класе. Увиђајући неке недоследности устава, као на пример оне које задиру у област неповредивости стана, Продановић је указивао на мањкавост политичког система и социјалистичког друштва које се стварало. Указивао је на основне поставке републиканског програма, темељеним на идеји федерације и демократског федерализма (у смислу да она омогућава „ослобођење народног тела од окова“), као и политичким слободама појединца. Сам чин забрањивања политичких партија са профашистичким

и реакционарним програмима, (што је било учињено 1945. године, одузимањем права политичког представљања и основних грађанских права — права гласа онима који су се компромитовали у току грађанског рата и стране окупације Југославије) за Продановића је био повод да се огласи следећим речима:

„Али када забрањујемо тим људима слободу, верујем, да то не треба из неког страха. Не треба да се бојимо реакционара. Нацизам и фашизам — то је једна социјална и политичка епидемија, као грип и колера. То би прошло иначе само по себи, али би трајало дуже времена. Сада када су изгубили власт, они нису више опасни. Можете им без разлога дати највећу слободу...“

Ова демократска ширина Продановићевих политичких погледа делом проистиче и из његових студија о тоталитарним фашистичким системима и режимима, јер он је проучавао и показивао интересовање за Шпанију и збивања у овој земљи (у часопису „Буктиња“ штампан је историјски роман „Алфонс XIII демаскиран“, од познатог шпанског писца Бласка Ибањеза).²⁹

Приликом доношења Устава из 1946. била је запажена и дискусија Јаше Продановића из маја 1945. у ЈНОФ Србије о праву народа на самоопредељење. Продановић није имао баш у потпуности позитивно мишљење о лењинистичком принципу права народа на самоопредељење, закључујући да је КПЈ донекле и претерала у апсолутизовању овог начела чак и за неке народности у Југославији. Имајући на уму искуства швајцарске конфедерације, истицао је принцип који има универзално значење када је реч о напуштању федералне заједнице: „Ми нећемо никада силом задржавати, али не треба никоме ни да нудимо да изађе“. Продановић се у ово доба успротивио неким мерама према Србима колонистима којима је забрањиван повратак на стара огњишта у Македонију, а није имао разумевања ни за националну особеност црногорског — а судећи по неким јавним иступима и написима у штампи, ни македонског народа као нације.³⁰

V

У историографији, односно социјалној и политичкој мисли Србије, крајем XIX и почетком XX века различите су оцене и виђења политичког наслеђа Јаше Продановића. У напису Милана Богдановића „Јаша Продановић“, објављеном у „Књижевности“ 1948. године,³¹ доминира општа оцена да је: „Име Јаше Продановића тесно уп-

летено у пола века политичког развоја некадашње Србије, бивше Југославије, а пред крај живота Федеративне Народне Републике Југославије“. Политички активитет Јаше Продановића може се означити као политички развој који се све прогресивније кретао: „Грађанској демократији чим би се почела реакционарно да прља, он се стално супротстављао чистим облицима грађанско-демократске политике. Као самостални радикал он је био у оштрој опозицији према радикалној странци којој је припадао. Као републиканац, он је, касније, објавио рат самосталној радикалној странци, која се утопила у демократску партију бивше Југославије и читавој грађанској демократији у служби реакције, али остајући сам и даље убеђени напредни грађански демократа“.³²

Већина политичких приказа целокупне политичке и друштвене активности Јаше Продановића, има заједничко виђење: реч је о грађанском демократи, који животно и политички кредо темељи на грађанској демократији и њој саобразној демократској републици, која би „морала претрпети извесне социјално-економске реформе као ублажење извесног и неизбежног капиталистичког система у њој“. Не схватајући, по мишљењу неких аутора, „друштвено-историјску улогу радничке класе и њене руководне снаге, Комунистичке партије, он им је начелно оспоравао право на револуционарно остварење социјализма“. Продановић је, управо због свог демократског убеђења, био заговорник постепених промена друштва путем „само легалне парламентарне борбе“. Међутим, ово му није сметало да прихвати народноослободилачку борбу, и да у послератном периоду, „одушевљен остварењем својих главних политичких постулата републиком и федерацијом, он их несебично поздравља и прихвата иако се то није догодило и није се могло догодити под руководним утицајем политичких снага којима је он стајао на челу“. Догматско виђење политичког активитета Јаше Продановића, саобразно поратном времену и нередовним, понекад ирационалним и репресивно-тоталитарним приликама, имало је за резултат и тврдње да због тога „Јаша Продановић одаје пуно признање Комунистичкој партији Југославије, којој, кроз Народни фронт, као лојалну сарадњу, пружа и своје име и своје последње снаге. То је управо чин који крунише политички активитет Јаше Продановића. Без њега би његово име и данас било једна лепа успомена из прошлости“.³³ „Нешто објективнија тумачења политичких погледа и политичког активитета Јаше Продановића оставила је књижевница Исидора Секулић тврдњом: „Продановића је у свему, па и у политици интересовао пре свега чо-

век“ — Мене не занима много ни природа, ни уметност, него човек: ко је и какав, шта ради, шта представља, како собом влада, за шта живи“. Продановић је кроз историју и књижевност, научну и лепу, и кроз искуство у животу своје земље — простудирао монархе и монарха, као ентитет и то је у његовом републиканству не само централни, него и најмоћнији аргумент“.³⁴

Јаша Продановић је до 1903. био рушилац лудих личних режима, непријатељ „легалних опозиција“ и млаких опортуниста. Од 1903. до 1914. био је „учесник и иницијатор у стварању позивитних демократских установа и напредних закона нарочито за радног човека“.³⁵ При томе, ипак, није изневерио своја уверења: „У овим сложеним историјским тренуцима остао је доследан, није мењао своја политичка уверења, и начела, он никад није изневерио народне тежње и стремљења ни свога народа ни братских народа када су први пут ступили у заједничку државну целину“.³⁶ Тако сведоче бројни искази његових савременика.³⁷

Станислав Винавер, један од истакнутијих чланова Југословенске републиканске странке, Продановића је означио као Еразема Ротердамског нашег израза епског, као „човека који је најбоље знао и највећма волео епопеју“, „али највише ју је срушио: својим модерним антипатријархалним и критичким ставом“.³⁸ Такву оцену је базирао на уводним тезама своје студије „Антологија народне поезије“, из 1938. године, када је у есеју „О народној поезији“ тврдио да поједини догађаји, радње и личности из народне поезије развијају човечанска и хумана осећања: „Милосрђе и поштовање за све који пате, тежња за правдом, казна рђавих и опаких и награда добрих помаже неговању моралних осећања. Борба за одбрану свога народа од насиља непријатељских и готовост дати живот за слободу народну, уздижу и оснажују патриотско осећање (родољубље)“.³⁹

Захваљујући демократским и високо моралним квалитетима, Продановић у есеју „Морали политика“, штампан у „Републици“ 13. новембра 1945. године, пише да за часна начела политичара нема друге стране барикаде. „Слободоумне идеје, које је у опозицији проповедао, мора на влади остварити, бар у најважнијим и најбитнијим тачкама. Оно против чега се у опозицији борио, не сме и не треба да примењује кад је на влади. Мора бити доследан, искрен и праведан. Мора створити установе, уредбе, законе и уставе с којима ће бити задовољан и кад с висине сиђе у низину...“

Овај политичар — теоретичар и књижевни критичар, и у најтежим политичким временима „држао се доследно у своме ставу и

својим политичким схватањима“. „То је основна црта у његовој политичкој борби. Он никад није мењао своја политичка начела и уверења. Њега нису мориле сумње, нису га плашиле тешкоће, никада није био колебљив, заморен, нити је клонуо због неуспеха. Немилојсрдно је жигосао компромисе и капитуланте. Непоколебљиво је веровао у правилност пута којим иде“.40 Најпотпунију оцену политичког наслеђа Јаше Продановића, али посматраног из угла његове политичке филозофије, дао је Божидар Ковачевић. За њега је написао како је „типичан представник оних наших изузетно даровитих људи који су, избивши из народа, очували везу с њим и остали народни у својим схватањима, тежњама и делима“.41

Јаша Продановић заузима важно место у историји политичке и социјалне историје Србије и Југославије крајем XIX и почетком XX века. Његова политичка активност резултат је његове демократске и републиканске оријентације, политичке филозофије темељене на привржености идејама слободе, правде и једнакости, без којих се не може разумети ни његово политичко ангажовање у послератној Југославији. За историју и остале научне дисциплине требаће још доста напора да се проникне у политичку филозофију човека који је у себи сјединио либерално-социјалистичко-радикалску традицију Србије XIX века и републиканско-федералистичке идеје међуратне Југославије, прихвативши послератни поредак социјалистичке Југославије манирима и политичком мудрошћу старог демократе који схвата да без слободе и еманципације појединаца нема социјалне еманципације ни класе, а камоли нације. Мислимо да је дошло време да неке од универзалних вредности и политичких идеја Јаше Продановића, могу поново да буду актуелни посебно када је реч о демократији и слободи у плуралистичким федералистичким конституцијама. Можда у томе лежи и највећа вредност Продановићевог политичког и теоријског наслеђа.

НАПОМЕНЕ

1. Јаша Продановић, „рођен је 10. априла (22. по старом) 1867. године у Чачку, од оца Милована, који се доселио из Сјенице, и мајке Видосаве из Пљеваља, дакле из краја где живи чист српски народ с јаким традицијама и типичним особинама... Отац Јаше Продановића био је средње имућан трговац-кавезија, те је обојици синова (други је Таса, судија, такође један вредан политички радник) омогућио школовање... Вредан и радознао за многе појаве живота, иако рано оптерећен породицом (ожењено се још као студент учитељском Персом Војиновић, пореклом такође из рашке области), Продановић се није изгубио у паланци у празним разговорима, него је радио и усавршавао се. Додуше, није се занимао природном науком, него српском књижевношћу и језиком, којима се целог века бавио и као наставник и као писац“. Видети: Б. Ковачевић, „Јаша Продановић (10/22. IV 1867—1. VI 1948)“, „Гласник Етнографског института САНУ“, I, 1—2, стр. 1—2.
2. Др К. Милутиновић, „Књижевни и научни лик Јаше М. Продановића“, „Споменица Јаше Продановића“, Београд, 1958, стр. 203.
3. Б. Ковачевић, „Јаша Продановић — прилог за проучавање живота и дела“, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1972, стр. 165.
4. Упоредити претходне радове Б. Кисељевића са саопштењем „Учесће Јаше Продановића у књижевности и нашем културном животу“, „Споменица Јаше М. Продановића“, стр. 203.
5. А. Томић, „Јаша М. Продановић у сећању једног његовог политичког пријатеља“, „Споменица“, стр. 151.
6. Као под 3, стр. 68.
7. „Говор Јаше Продановића, народног посланика, приликом дебате о извештају верификационог одбора за изборе 11. јула 1906. године“, Београд, 1906, стр. 5.
8. Ј. Продановић, „Уставни развитак и уставне борбе у Србији“, Београд, 1936, стр. 431.
9. Ј. М. Продановић, „Републикански покрет и српско-хрватско питање“, „Српски књижевни гласник“, књ. VI, бр. 3—4, Београд, 1922.
10. „Споразум с Хрватима“, фебруар 1940. Ако се упореде погледи Јаше Продановића из 1922. године, са ставовима изнесеним о истим питањима у часопису „Напред“ из фебруара 1939, уочава се сличност, готово идентичност идеја о будућности Југославије. Наиме, Продановић је тврдио: „Путеви које су изабрали наша влада и Хрватски блок могу довести или до слома јединства или до насилног бајонетског одржања његовог у овој форми. И једно и друго су тешки удари и огромна опасност за судбину Југословена... Ситуација је мучна, готово очајна. Има само један правилан излаз из ње: створити искреним споразумом између Срба, Хрвата и Словенаца такву државну организацију, која ће најбоље одговарати интересима целог народа...“
11. Овај јавно публикован споразум су потписали поред Јаше М. Продановића, и: др Војислав Вујанан, Војислав Гојковић, Драгољуб С. Илић, Владимир Симић и др Младен Жујовић.
12. „Република“, 18. фебруар 1947.
13. „Република“, 25. фебруар 1947; „Из прошлости наше странке“, „Друго партијско писмо из 1936“.
14. Видети: „Из прошлости наше странке“, „Споразум Удружене опозиције и сељачко-демократске коалиције“, „Република“, 11. март 1947.
15. „Из прошлости наше партије“, „Цветковић—Мачеков споразум“, „Република“, 25. март 1947.
16. Видети приказ књиге: Франциско Нити, „Бољшевизам, фашизам и демократија“, „Српски књижевни гласник“, Београд, 1927.
17. Јаша М. Продановић, „Француска 1789“, „Летопис матице српске“, Нови Сад, 1937.
18. Видети: Б. Петрановић, В. Зечевећ, „Југословенски федерализам, идеје и стварност“, II, Београд, 1988, стр. 697; Б. Петрановић, „Привремена

влада ДФЈ—Мере, састав, структура, место у систему власти“, „Историјски гласник“, 1/86, стр. 118—122.

19. Војислав Коштунџица, Коста Чавошки: „Страначки плурализам или монизам, Друштвени покрсти у политичком систему Југославије 1944—1949“, Београд, 1983, (Вид. поповљено издање „Трибина“, Љубљана, 1988, стр. 6).

20. „Декларација о политичкој обнови ЈНОФ-а од 31. децембра 1944. утицала је на многе представнике грађанских странака и група да приђу Фронту, тим више што је већ одраније велики део чланства ових организација пришао НОП-у. Неке странке и групе су пришле ЈНОФ-у одмах након ослобођења Београда, (20. октобра 1944), а неке су то учиниле нешто касније. Међу првима су ЈНОФ-у Србије пришли социјалисти и група око листа „Напред“, затим Југословенска републиканска странка Јаше Продановића, Савез земљорадника, Самостална демократска и социјалистичка странка, пошто је претходно осудила „издајнички рад“ др Живка Топаловића не сматрајући га више својим представником“. (Др Душан Живковић, „Народни фронт Југославије“ 1935—1945“, Београд, 1978, стр. 408). Види: Б. Петрановић, „Народни фронт у политичком систему Југославије (1941—1949)“, „Истраживања“, VIII, Нови Сад, Институт за изучавање историје Војводине, 1979, стр. 382.

21. Милосав Јанићијевић, „Стваралачка интелигенција међуратне Југославије“, Београд, 1984, стр. 189.

21^a. М. Митровић, „Југословенска предратна социологија“, Београд, 1983. Видети део о групи „левичарски“ настројених професора Правног факултета у Београду, који су сарађивали са групом „Напред“ и задругом „Политика и друштво“.

22. „Република“, 2. јануар 1921.

23. Јаша Продановић, „Независност суђења“, „Република“, 7. јануар 1947.

24. Наведено према К. Чавошки, В. Коштунџица, „Страначки плурализам“, стр. 21.

25. Јаша Продановић, „Суд и судије“, „Република“, 6. новембар 1945.

26. Као под 24, стр. 35.

27. Јаша Продановић, „На великој прекретници“, „Република“, 6. новембар 1945. Елементи овакве социолошке анализе срећу се и у Продановићевом раду „Вук Караџић и Милош Обреновић“, публикованом 1938. године, у коме пише: „Када се данас суди о односима између Вука и Милоша, не може се замерити Вуку што је мољакао за новац, него се мора осудити Милош због тврдичења. Он није разумео величину Вукову, ни огроман значај његове реформе...“

28. „Уставотворни одбори Савезне Скупштине и Скупштине народа“, 10. децембар 1945 — 4. јануар 1946, стр. 241, стр. 633.

29. Видети студију др Косте Милутиновића, „Књижевни и научни лик Јаше Продановића“, „Споменица Јаше Продановић“, Београд, 1958, стр. 139.

30. Б. Петрановић, М. Зечевић, „Југословенски федерализам...“, стр. 202—203.

31. М. Богдановић, „Јаша Продановић“, „Књижевност“, бр. 7—8/48, стр. 222—223; „Старо и ново“, „Сабране критике“, I, Београд, 1961.

32. Исто.

33. Исто, стр. 223.

34. Исидора Секулић, „Испраћај и сећање“, „Република“, бр. 136, 8. јун 1948.

35. Бранислав Милковић, „Из акције — у историју“, „Република“, 8. јун 1948.

36. Владимир Симић, „Реалистичност и доследност Јаше М. Продановића“, „Република“, 8. јун 1948.

37. Видети број „Републике“ од 8. јуна 1948. године, поводом смрти Јаше Продановића: говор Николе Петровића, министра електропривреде, говор Алексе Томића, у име Г. О. Ј. Р. Д. С., као и чланак др Виктора Новака „Тешко се и крваво раба слобода“.

38. Станислав Винавер, „Београдско огледало“, Београд, 1977, стр. 21.
39. „Наша народна књижевност“, Београд, „Српски књижевни гласник“, 1932, стр. 238.
40. Владимир Симић, „Реалистичност и доследност Јаше М. Продановића“, „Споменица Јаше М. Продановића“, стр. 158.
41. Б. Ковачвић, „Сећање на Јашу Продановића“, „Споменица“, стр. 189.

LES VUES POLITIQUES DE JAŠA PRODANOVIC

Jaša Prodanović (né en 1867 à Čačak, mort en 1948 à Belgrade) appartenait à la pléiade d'intellectuels serbes et yougoslaves qui fut formée, vers la fin du XIXe siècle et au début du XXe, sous l'influence des traditions libérales d'Europe et qui traversa les deux guerres mondiales en y survivant et la bolchévisation de la Yougoslavie. Il travailla comme professeur de lycée, journaliste, critique littéraire et participa activement à la vie politique.

Dans la politique il s'enthousiasma au début, dans sa jeunesse, pour les idées et le mouvement socialistes, ensuite pour ceux du Parti radical naissant, pour finir par être un des dirigeants du Parti républicain. Après 1945 il appartenait au Front populaire et, jusqu'à sa mort, le 1er mai 1948, il exerça la fonction de vice-président du gouvernement Yougoslave. Son activité politique — qui ait l'objet du présent ouvrage — est le résultat de son orientation démocratique et républicaine, de sa philosophie politique fondée sur l'attachement aux idées de la liberté, de la justice et de l'égalité, sans quoi il n'est même pas possible de comprendre son engagement politique dans la Yougoslavie de l'après-guerre. Il réunissait en lui la tradition libérale, socialiste et radicale de la Serbie du XIXe siècle, les idées républicaines et fédéralistes de la Yougoslavie d'avant la guerre et pourtant il adopta le système d'après-guerre de la Yougoslavie socialiste à la manière et avec la sagesse d'un vieux démocrate qui comprend que sans la liberté et sans l'émancipation de l'individu il n'y ait pas d'émancipation des classes et encore moins celle des nations. Il confirmait tout cela par son engagement politique, mais aussi par la parole écrite.

Dr Dragan SUBOTIC